

Шарненко Т.О. Роль педагогічних бібліотек та періодичних видань для самоосвіти вчителя кінця ХІХ – поч. ХХ ст. // Андрагогічний вісник: Наукове електронне періодичне видання. – Випуск 5. – 2014. – С. 237-245.

УДК 027.02(477)(092)

Шарненко Т. О.,
аспірантка

Житомирського державного університету імені Івана Франка

РОЛЬ ПЕДАГОГІЧНИХ БІБЛІОТЕК ТА ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДЛЯ САМООСВІТИ ВЧИТЕЛЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

У статті розкрито роль педагогічних бібліотек та періодичних видань у підвищенні фахового рівня вчителя кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Розглянуто внесок відомого бібліотекознавця і педагога С. Сирополка у розвиток учительських бібліотек в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Доведено, що важливим джерелом самоосвіти вчителя була педагогічна журналістика. Розглянуто наукові праці К.Ушинського, в яких висвітлено проблеми самоосвіти вчителя.

Ключові слова: *вчитель, педагогічні бібліотеки, самоосвіта, педагогічна журналістика, періодичне видання, педагогічна праця.*

В статье раскрыта роль педагогических библиотек и периодических изданий в повышении профессионального уровня учителя конца ХІХ - нач. ХХ в. Рассмотрен вклад известного библиотековеда и педагога С. Сирополка в развитие учительских библиотек в Украине второй половины ХІХ - начала ХХ в. Доказано, что важным источником самообразования учителя была педагогическая журналистика. Рассмотрены научные труды К. Ушинского, в которых отражены проблемы самообразования учителя.

Ключевые слова: *учитель, педагогические библиотеки, самообразование, педагогическая журналистика, периодическое издание, педагогический труд.*

The article deals with the role of libraries and educational periodicals in raising the professional level of teachers of the late ХІХ – early ХХ century. The contribution famous bibliotekoznavtsya and teacher S. Siropolko the development of teachers' libraries in Ukraine the second half of ХІХ - early ХХ century. It is proved that an important source of self-education teacher has been teaching journalism. K.Ushynskoho considered scientific papers, which highlights the problem of self-education teacher.

Keywords: *teacher, teaching library, self-education, teaching journalism, periodical pedagogical work.*

Актуальність проблеми. Розвиток національної системи освіти та самоосвіти в Україні, наукове вирішення сучасних освітніх і бібліотекознавчих проблем неможливі без творчого осмислення і переосмислення історичного досвіду минулого. Тому аналіз праць бібліотекознавців, істориків–педагогів, громадських діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної освіти, залишається актуальним.

До теми історії педагогічних бібліотек та педагогічної літератури зверталось багато вчених, просвітян, педагогів, бібліотекознавців кінця XIX – початку XX ст.: Д. Балака, Є. Мединський, І. Огієнко, К. Рубинський, М. Тулупов, М. Чехов, П. Шестаков, Д. Багалій, С. Сірополко. Вагомий внесок у вивчення історії педагогічних бібліотек як спеціальних закладів другої половини XIX – 20-х рр. XX ст. здійснено П. Роговою, яка вперше в Україні й на пострадянському просторі на дисертаційному та монографічному рівнях представила етапи становлення та розвитку педагогічних бібліотек України, підкреслила вагому роль відомих педагогів та громадських діячів України у цьому процесі.

Мета статті – з'ясувати роль педагогічних бібліотек і періодичних видань для самоосвіти та підвищення фахового рівня вчителя кінця XIX – початку XX ст.

На українських етнічних землях з 70-х рр. XIX ст. почали формуватися педагогічні книгозбірні, зокрема навчальні бібліотеки колегіумів, ліцеїв, семінарій, шкіл, які були спрямовані переважно на забезпечення загальноосвітніх інформаційних потреб освітян. Зважаючи на те, що державою виділялося недостатньо коштів на освіту широких верств населення, провідні суспільні кола, земства і громадськість переймалися проблемами не тільки розбудови закладів народної освіти, а й розвитку бібліотек, що зумовило значні зміни у системі народної та позашкільної освіти [5]. Завдяки увазі земств до розвитку освіти, шкільних бібліотек, що обслуговували вчителів і учнів, а надалі й інші верстви населення, ці книгозбірні були перетворені на народно-шкільні, які надалі виокремилися у народні та прилюдні бібліотеки. Фондами народно-шкільних книгозбірень мало змогу користуватися доросле населення, за умови видачі книг додому в позанавчальний час. Бібліотечні послуги в цих книгозбірнях надавав учитель, як правило, безкоштовно. Слід зазначити, що з 70-х рр. XIX ст. земства почали засновувати при школах вчительські бібліотеки, що забезпечували інформаційні потреби вчителів. Їхні фонди були невеликими, оскільки кількість книг залежала від фінансування земств.

Реформування шкільної системи спричинило першочергову потребу в підготовці численної когорти педагогічних кадрів, підвищенні їхнього фахового рівня. Без вирішення цих важливих питань неможливими були реорганізація школи і розвиток держави. У той період у Російській імперії також динамічно розвивалися науки, зокрема педагогічна. З'явилися ґрунтовні дослідження з педагогіки, започаткувалися спеціальні педагогічні журнали ("Журнал Министерства народного просвещения" (1834 – 1917), "Семья и

школа" (1871–1888), "Русская школа" (1890 – 1917), "Педагогический музей" (1910 – 1914), "Світло" (1910 – 1914) та ін.), розвивалась позашкільна освіта, було створено недільні школи. Упродовж 1859 – 1862 рр. на українських землях працювало 111 безоплатних недільних шкіл, де навчання велось рідною мовою [1, с. 532].

Як зазначав М. Корф, "найдрібніший і найстаранніший учитель нічого не досягне, якщо йому не дадуть необхідних книг..." [4, с. 34]. Тому він радив перед тим, як створювати школу, потурбуватися не тільки про вчителів, а й про навчальні посібники.

Реформи в освіті в Російській імперії, а саме: прийняття закону про загальну освіту населення, збільшення навчальних закладів різних видів і рівнів, необхідність підготовки для них учительських кадрів та державні розпорядчі документи, зокрема "Инструкция инспекторам народных училищ губерний Киевской, Подольской и Волынской (1871)" [3, с. 19], підвищення фахового рівня вчителів шляхом формування спеціального фонду в бібліотеках навчальних закладів різних рівнів, громадсько-просвітницька ініціатива, потреба у професійній самоосвіті, сприяли заснуванню у цей період педагогічних бібліотек.

Необхідно підкреслити, що педагогічні бібліотеки, як вид спеціальних, у своєму становленні пройшли декілька етапів розвитку. Саме у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувся перший етап їхньої динаміки, упродовж якого засновуються різні види цих бібліотек, а саме: учительські – складові навчальних бібліотек закладів освіти різних рівнів, довідково-педагогічні, зібрання посібників у справі народної освіти, центральні педагогічні бібліотеки, що діяли поза навчальними закладами, зокрема в структурі товариств грамотності, земських управ, педагогічних музеїв або як самостійні у другій половині 70-х рр. XIX ст. [11, с. 10]. Назва "вчительські" в аналізованій період була найпопулярнішою.

У зв'язку з невеликим відсотком державного фінансування на освіту з 70-х рр. XIX ст. до зазначених процесів долучилися земства, виділяючи кошти на створення і діяльність учительських семінарій, народних та вчительських бібліотек різних видів, у першу чергу, в структурі земських шкіл. Громадська ініціатива стала вагомим двигуном розвитку освіти. У другій половині XIX – на початку XX ст. до питання педагогічних бібліотек зверталось чимало вчених, просвітян, педагогів Російської імперії, зокрема Д. Багалій, І. Білоконський, О. Дідріхсон, Є. Звягінцев, Д. Міллер, К. Рубинський, М. Тулупов, К. Ушинський, В. Чарнолуський, М. Чехов, П. Шестаков, які у своїх працях побіжно торкалися окремих сторін їхньої діяльності та розвитку. Вагомий внесок у становлення педагогічних бібліотек Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., теоретичне обґрунтування цих книгозбірень як спеціальних здійснив С. Сірополко – юрист за освітою, педагог, бібліотекознавець за покликанням, діяльність котрого припадає на зазначений період.

С. Сірополко наголошував на тому, що для підвищення виховного та освітнього рівнів учителів необхідні вчительські бібліотеки. Він схвалив

діяльність Тульського земства щодо організації ним учительських земських книгозбірень, підкреслюючи, що цій меті слугують також і навчально-педагогічні музеї, які діють у структурі закладів освіти. Саме у праці "Положение учащихся..." С. Сірополко порушував питання щодо створення мережі учительських бібліотек, діяльність яких мала спрямовуватися на забезпечення фахових інформаційних потреб широкого кола вчителів, які б, у свою чергу, сприяли просвіті народу [13]. Зважаючи на те, що учитель має постійно оновлювати свої знання, читаючи книги, педагогічні періодичні видання, автор запропонував при повітових земствах організовувати для вчителів "безоплатну доставку книжок за допомогою земської пошти", тобто міжбібліотечний абонемент [13, с. 6]. С. Сірополко високо оцінював освітню роль курсів та з'їздів для учителів, був активним учасником боротьби за навчання дітей українською мовою [12, с. 1–5].

Учительські бібліотеки мали велике значення для розвитку освіти та самоосвіти вчителя в Україні. Вони покликані були служити освіті народу, перетворюватись у справжні осередки культури [11, с. 17].

Питання становлення і розвитку бібліотек освітянської галузі в Україні на початку ХХ ст. висвітлюються на сторінках журналу "Світло" в статтях С. Сірополка "Школа і книжка" (1910. – Кн. 4), С. Русової "З з'їзду учителів" (1914. – Кн. 5), Г. Шерстюка "Б. Грінченко і українська школа" (1910. – Кн. 1), С. Черкасенка "Бережімо просвітні огнища" (1913. – Кн. 4) та інших.

Видатний земський діяч і педагог М. Корф, який працював у 60 – 70 роках ХІХ століття на ниві народної освіти в Катеринославській губернії, ініціював започаткування вчительських книгозбірень, педагогічних з'їздів (С. Русова "Українські земства в справі заведення народної освіти". – 1911. – Кн. 3) [11, с. 51–52].

У своїй статті "Свобода вчительської творчості" В. Вахтеров стверджував, що педагогічна справа може бути успішною тільки тоді, коли учитель здатний до самоосвіти та творчості [2, с. 3]. Також він зазначав, що "педагогічна діяльність – це поєднання мистецтва та науки". "Якщо навчання – мистецтво, то це найвище з усіх мистецтв, тому що має справу не з мармуром, не з полотном та фарбами, а з живими людьми. Школа виступає вищою художньою студією" [2, с. 3].

Важливим джерелом самоосвіти, пропагування науково-педагогічних знань, прогресивних ідей і передової педагогічної думки була педагогічна журналістика другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У журналах педагогічної тематики означеного періоду знайшли своє висвітлення критика існуючої на той час в Україні школи, вимоги загальної, доступної та обов'язкової початкової освіти для всього населення, навчання рідною мовою; проблеми загальної педагогіки і психології, розумового, морального, естетичного, фізичного і трудового виховання, професійної освіти, дошкільного, сімейного виховання, підготовки учителя для народної й середньої школи тощо. Часописи знайомили з досвідом вітчизняної й зарубіжної педагогіки, наголошували на необхідності реформ тогочасної системи освіти. Важливим було й те, що пошук основ української національної школи і системи освіти

здійснювався в умовах тісного співробітництва східно- і західноукраїнських освітніх діячів.

Серед періодичних видань, що були популярні в середовищі вчителів кінця XIX ст., слід виокремити: "Русский педагогический вестник", "Журнал для воспитателей", "Земская школа", "Вестник воспитания", "Русская школа", "Світло", "Основа". На сторінках журналів порушувалися різні проблеми формування та вдосконалення педагогічної майстерності вчителя. Так у журналі "Русский педагогический вестник" за 1858 рік даються практичні рекомендації молодим учителям щодо спілкування зі своїми учнями [10, с. 243-244].

Важливою подією у житті освітян стало видання журналу "Основа", що був заснований у 60-х роках XIX ст. – період, коли відроджувалася українська культура, педагогіка, освіта. Видавцями часопису були В. Білозерський (редактор), П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяківський (секретар), М. Щербакта ін. Матеріали видання друкувалися українською і російською мовами. "Основа" стала центром новоствореної Петербурзької громади, осередком, навколо якого групувалися провідні українські сили. "Основа" обстоювала право української нації на самовизначення і всебічний розвиток. Статті журналу присвячено розвитку національної культури, економіки, питанням історії, етнографії, літератури і фольклору; накресленню головних завдань народної освіти, зокрема поширенню грамотності серед народу, запровадженню навчання і друкування підручників рідною мовою, розвитку самоосвіти. У журналі опубліковано твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, П. Куліша, О. Стороженка, Я. Кухаренка, А. Свидницького, Д. Мордовця; історичні праці М. Костомарова, М. Максимовича, Т. Рильського, В. Антоновича, П. Куліша, О. Лазаревського та ін. Часопис "Основа" став першим державним органом, на сторінках якого розглядалися питання освіти в Україні [9]. Серед авторів "Основи" – відомі педагоги й громадські діячі: К. Ушинський, І. Дорошенко, О. Кониський, О. Котляревський, О. Навроцький, М. Петров, І. Соколов, М. Сухомлинов, М. Тулов, П. Чубинський, П. Якушкін та багато інших, діяльність яких спрямовувалася на розвиток педагогічної науки й освіти. Найвиразніше актуальні проблеми народної освіти і школи розкриваються в матеріалах М. Костомарова, П. Куліша, О. Кониського, П. Чубинського, М. Номиса, О. Стоянова.

Висвітлюючи питання діяльності народних або недільних шкіл, автори часопису наголошували, що тільки викладання рідною мовою спонукає особистість до отримання освіти та до самоосвітньої діяльності. Першим на сторінках журналу заговорив про це М. Костомаров у 1862 році [5, с. 309].

З жовтня 1864 року при головному управлінні військово-навчальних закладів видається «Педагогічний збірник». Журнал був викликаний до життя реформами військово-навчальних закладів. Програма видання включала широкий спектр теоретичних і практичних питань педагогіки, початкової, загальної й спеціальної освіти. У журналі обговорювалися проблеми дитячої фізіології та психології, дидактики і методики, історії педагогіки. Публікувалися також статті з історії військово-навчальних закладів, про

постановку загальної та військової освіти в Європі та бібліографія педагогічної літератури. Журнал висував програму широкої загальної освіти, виступав противником ранньої спеціалізації й реакційної класичної системи освіти. «Педагогічний збірник» – один із серйозних педагогічних журналів. Співавторами його були відомі педагоги: Н. Бунаков, Н. Вессель, В. Водовозов, В. Острогорський, К. Ушинський та ін.

Аналіз публікацій найбільш активних та прогресивно мислячих респондентів педагогічної преси другої половини ХІХ століття дозволив виокремити в галузі самоосвітньої роботи педагогів вказаного періоду культивування тих психологічних складників, які лежать в основі механізму утворення нових понять: відчуттів, уявлень, уяви і мислення, ознайомлення із загальнодоступними прийомами пізнання, способами розвитку здібностей, волі, уваги, пам'яті. Тому професіонали психолого-педагогічного напрямку через пресу намагалися донести до громадськості не тільки ідею про необхідність самоосвіти кожної людини, але й озброїти особистість цими психолого-педагогічними знаннями і вміннями (С. Гогоцький, О. Дейнгатт, В. Екземплярський, К. Єльніцький, В. Єрмаков, П. Каптерев, М. Малиновський, Л. Оболенський, І. Паульсон, П. Редкін, Ф. Резнер, М. Рубакін, К. Ушинський).

Видатний педагог, основоположник наукової педагогіки й теорії народної школи в Україні, автор праць з історії педагогіки, підручників для початкового навчання Костянтин Дмитрович Ушинський (1823–1870) свою педагогічну діяльність спрямував саме на етнопедагогічне наповнення освіти, розвиток самоосвіти вчителя. З 1854 року, працюючи викладачем, а згодом і інспектором Гатчинського сирітського інституту, він мав змогу долучитися до практичної педагогічної діяльності й розробки основних проблем педагогічної науки [7, с. 20]. Велике враження на К. Ушинського справила праця М. Пирогова „Вопросы жизни”, що надихнула його написати свою першу педагогічну статтю „Про користь педагогічної літератури”. Це була перша програмна педагогічна праця, в якій серед інших важливих соціально-педагогічних проблем піднімалася й проблема самоосвіти вчителя.

У праці К. Ушинського «Про користь педагогічної літератури» особа вчителя розглядається як вирішальна виховна сила, один із найважливіших факторів мистецтва виховання. Автор формулює основні вимоги до творчої професії, систему наукової та педагогічної підготовки вчителя. На думку К. Ушинського, джерелом творчої індивідуальності педагога, а значить, й інтелектуального фону навчання та виховання повинна бути педагогічна література, яка є «наймогутнішим засобом» оволодіння знаннями педагогічної діяльності, лише «педагогічна література, жива, сучасна й широка», може оживити виховну діяльність, вирвати «вихователя з його замкнутої, присипляючої сфери» та ввести його «в благородне коло мислителів, що присвятили все своє життя справі виховання». Педагог при цьому застерігає, що педагогічна література «неодмінно повинна бути самостійною, народною, а не запозиченою в інших народів» [14, с. 207].

К.Ушинський наголошував на тому, що учитель – найважливіший елемент у педагогічному процесі: «...вплив особистості вихователя на юну

душу має таку виховну силу, яку неможливо замінити на посібники або підручники ні моральними сентенціями, ні системою покарань і похвал» [16, с.142].

Особливу увагу вчений звертав на суспільну значущість народного учителя. На його думку, вихователь сучасного суспільства має відчувати себе хранителем святих заповідей суспільства, посередником між усім тим, що було благородного і високого у минулому, і новим поколінням. Учитель має усвідомлювати, що його справа скромна зовні, але зсередини – це одна з найважливіших справ історії, що завдяки цій професії рухаються і виживають цілі покоління [16, с. 143].

За переконанням К.Ушинського, саме суспільна значущість учительської професії визначає суттєві вимоги до неї. Педагог наголошував на тому, що учитель повинен володіти різноманітними, точними і визначеними знаннями з тих наук, які він збирається викладати. «Для народного вчителя, – зауважував він, – необхідна широка різнобічна освіта» [8, с. 61].

На основі аналізу думок, поглядів, досвіду видатного педагога з визначеної проблеми доцільно виділити ряд професійних ознак та педагогічних вимог до професії вчителя, а саме:

- всебічна широка освіта та спеціальна педагогічна, психологічна і методична, теоретична і практична підготовка;
- глибоке знання теорії та володіння мистецтвом навчання і виховання;
- створення у педагогічному процесі духу творчого пошуку з елементами наукового дослідження;
- здібність і готовність до самостійного, постійного розширення свого наукового і педагогічного кругозору шляхом самоосвіти, самовдосконалення, професійного самопізнання і самовиховання;
- органічне поєднання професійних якостей учителя і вихователя. Учитель для учнів не лише носій знань, який майстерно володіє професійними якостями вчителя-предметника, але одночасно і вихователь;
- вчитель – носій найвищих ідеалів людяності, добра, справедливості й гуманізму. Особистість педагога творить особистість вихованця.

К. Ушинський особливу увагу звертав на важливість та значення психолого-педагогічної освіченості, постійного наукового збагачення вчителя шляхом самоосвіти. Від учителів вимагалось бути обізнаними з усіма новинами наукового і культурного життя суспільства. Особлива увага приділялася знанням вікової педагогічної психології, з тим щоб творчо застосовувати до вихованців індивідуальний підхід, а не пристосовуватися до дитини.

Будучи редактором „Журналу Міністерства народної освіти”, К. Ушинський намагався надати виданню педагогічного спрямування. Завданнями для видання відомий педагог вбачав поширення педагогічних ідей, ознайомлення з фаховими статтями, зокрема присвяченими проблемам дидактики, аналіз педагогічної літератури, висвітлення питань з педагогіки та ін. Діяльність К. Ушинського в Україні була недовгою через невдоволеність міністерства Російської імперії [15, с. 151–158, 546–547]. До цього часу

вважалося, що успіх виховання цілком залежить від таких особистих якостей вихователя, навчитися яким неможливо. На період другої половини ХІХ – початку ХХ століття вважалося, що в народній школі учителем міг бути кожен, хто, принаймні, мав досвід спілкування з дітьми, але священик вважався ідеальним учителем.

К. Ушинський довів, що судження, засновані на спогадах про власне дитинство, та випадкові спостереження за процесом виховання дітей у сім'ї та школі є недостатніми для успішного виховання і навчання дітей. Недостатньо, як вважав учений, і звичайного досвіду практики виховання. Для дійсно успішного навчання та виховання дітей, на думку К.Ушинського, необхідно знати теорію виховання, яка допомагає встановити мету, а також найбільш раціональні шляхи, що ведуть до здійснення цієї мети, що були випробувані попередніми поколіннями вихователів. Крім того, педагог вимагав, щоб при кожному навчальному закладі були відкриті практичні школи, в яких майбутні вчителі мали б змогу вчитися мистецтву навчати, займатися самоосвітою [6, с. 210].

Видатний вітчизняний педагог К. Ушинський відзначав, що вчитель повинен бути високоосвіченою людиною з енциклопедичними знаннями, любити свою професію, бути завжди зацікавленим в удосконаленні своєї майстерності, володіти педагогічним тактом. Йому важливо знати свою справу, чітко уявляти мету педагогічної діяльності, мати високу практичну підготовку, володіти методикою навчання і виховання, уміти викладати свої знання визначено і точно, бути не тільки хорошим викладачем, але й не менш умілим вихователем. Пропонуючи проект учительської семінарії, К. Ушинський радив приймати до неї лише тих, у кому можна передбачити хороших учителів [6, с. 162-172].

Паралельно з установами позашкільної освіти (народні бібліотеки і читальні, народні будинки і т.п.), де поєднувалися методи освіти й самоосвіти, в Україні існували організації, створені громадською ініціативою, які взяли на себе керівництво самоосвітою. Відкривалися засідання Комісій з організації домашнього читання, особливі відділи для сприяння самоосвіті тощо.

Отже, у другій половині ХІХ – поч. ХХ ст. слід відмітити позитивні тенденції в справі вітчизняної самоосвіти: поява бібліотек освітнього характеру, окремих науково-популярних видань, що випускаються масовим тиражем, програм систематичного читання. Така література створювалася майже заново і мала значний вплив на подальший розвиток самоосвіти.

Література

1. Борисенко В. Й. Курс української історії з найдавніших часів до ХХ століття : навч. посіб. / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 116 с.
2. Вахтеров В. П. Свобода учительского творчества / В. П. Вахтеров // Народный учитель. – 1914. – № 1. – С. 3–4.
3. Инструкция инспекторам народных училищ губерний: Киевской, Подольской и Волынской : (утвержд. 6 марта 1871 г. Министром нар. просвещения) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – Ч. 185. – С. 19–30.

4. Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ. – Петербург: Типография А. К. Киркора, 1870. – 362 с. +97 с. прил.
5. Костомаров Н. О преподавании на южнорусском языке / Костомаров М. И. // Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 309-313.
6. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки (курс лекцій): навч. пос. для студентів пед. навч. закл. та ун-тів. – Тернопіль, 1994. – 358 с.
7. Лордкипанидзе Д. О. Классик русской педагогики К. Д. Ушинский / Д. О. Лордкипанидзе. – М. : „Знание”, 1954. – 31 с.
8. Манчуленко Л. В. Проблема підготовки висококваліфікованого вчителя у спадщині К. Д. Ушинського / Манчуленко Л. В. // Всеукраїнські науково-практичні читання студентів і молодих науковців, присвячені спадщині великого вітчизняного педагога К.Д.Ушинського, 20-21 травня 2003 р. – Одеса, 2003. – С.60-62.
9. Побірченко Н. С. Шкільні проблеми на сторінках часопису "Основа" (1861–1862) / Н. С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 1999. – 34 с.
10. Речь преподавателя // Русский педагогический вестник. – 1858. – Т. III. – С. 243-244.
11. Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (друга половина ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.) / П. І. Рогова. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 271 с.
12. Серополко С. О. Земство и народный учитель / С. О. Серополко // Для народного учителя. – М., 1909. – № 4. – С. 1–5.
13. Серополко С. Положение учащихся в земских школах Тульской губернии / С. Серополко. – Тула : [б. и.], 1904. – 19 с.
14. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором / Сухомлинський В. О. // Вибрані твори: в 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 4. – С. 393-622.
15. Ушинский К. Д. Проблемы педагогики / Ушинский К. Д. – М., 2002.
16. Ушинський К. Д. Твори: в 6-ти т. / Ушинський К. Д.– К.: Радянська школа, 1954. – Т.1.